

TORTURENS FÆNOMENOLOGI selvopfattelse og destruktion

Julio G. Arenas

I de sidste årtier har der været en stigende bekymring blandt menneskeret-tighedsorganisationer for den verdensomspændende anvendelse af organiseret vold i almindelighed og tortur i særdeleshed.

Torturen er en del af den repression, som udøves af militære, religiøse og totalitære regimer i områder med sociale deprivationer og politisk og økonomisk uretfærdighed. Ofrene er de mennesker, som forsøger at ændre deres liv.

Tortur som social erfaring sætter en grænse mellem fantasi og individets sædvanlige konstruktion af virkeligheden. Rationaliteten (la raison) er brutalt sat tilside, og i dens sted træder absurditeten.

Tortur er en traumatisk erfaring, hvor individet overvældes af en mængde af aggressive stimuli og ikke kan opretholde sin hidtidige fysiske og psykiske ligevægt. Som reaktion herpå opstår der i en psykisk undtagelsestilstand, præget af angst for at miste kontrollen over sit liv og en frygt for opløsning.

Uanset hvilke metoder, der anvendes under torturen, er dennes formål destruktion, d.v.s. at individet skal miste sin subjektive opfattelse af sig selv som person og sin subjektive tilegnelse af virkeligheden: jeg-i-forhold-til-de-andre-i-verden.

Magtens tale

I modsætning til tidligere tider udstilles individet ikke som »en dømt krop«, den skjules. Kroppen skal ikke tilintetgøres, men derimod opbevares og isoleres, fordi den er bærer af noget, som skal tæmmes og dresseres (Foucault, 1975). Kroppen er kun det, der giver adgang til »ondets rod«, til »sjælen« og individets specielle psykiske og sociale afvigelse.

Hensigten med at sætte sig i besiddelse af kroppen er ikke så meget gennem ydre tvang, som gennem »indre okkupation« at finde frem til dennes identitetsprincip og orienteringscenter, til »sandheden« (Krause-Jensen, 1978).

I fængslet skal fangen, den »afvigende«, opdrages og genopdrages. Det psykologiske subjekt skal gøres tilgængeligt for en mulig »erkendelse«, i stand til at »lære« og lade sig forme. Dette subjekt skal ikke være andet end bagsiden af en underkastelsesproces, et sted hvor magten (bødlen)

og kroppen krydser hinanden. Fra og med det tidspunkt, hvor adgangen til »sandheden« er opnået, vil kroppen kunne give sig til »at tale« på en anden måde under et overvågende blik tvang.

Magtens bevægelse udfolder sig gennem en stram inddeling af rum og tid, hvor overvågerens blik kan og bør se alt, og hvor individets adfærd og krop er under fuldstændig kontrol og skal forblive *i skyggen* (Foucault, 1975),

Ambivalensen, angsten og den dobbelte binding

Fangen er frarøvet sit tøj og sit navn og forvandlet til en nøgen krop i fuldstændig isolation. Gennem denne »indvielsesceremoni« og »besudlende blottelse« fratages individet sit »identitetsudstyr« og sit vanlige forestillingsbillede af sig selv over for andre. Alt er uforudsigeligt. Isolationsfølelsen uddybes af forsvarsløshed og håbløshed, der forstærkes yderligere af bødlets verbalisering af fangens situation:

»Du er helt alene, ingen kan hjælpe dig, dine kammerater er også taget, de er døde.« (Arenas: »Fortællinger om tortur«, upubliceret)

Det at være sat i en situation af total afhængighed, ledsaget af brutale angreb på kroppen, og hvor tidsfornemmelsen opløses i frygt og fantasier, afstedkommer en regression og der etableres et system af primitive objektrelationer (jvf. Freud, 1916-1917; Segal, 1964).

Man er totalt afhængig af det objekt, man hader. Risikoen for destruktion er reel. Forsvaret herimod er en idealisering af fjerne objekter, af tilhørsgruppen og ideerne, med hvilke man identificerer sig, men samtidig fornægter man den interne virkelighed: *frygten*.

Sammenhængen mellem individets fortid, der beforder nuet og gør det muligt, og individets nu, der adskiller sig fra fortiden, findes ikke længere. Det, man oplever, er en »faresituation« og giver ingen mening, det der foregår er ikke forståeligt: man befinder sig i en patologisk regression. Man forsvarer sig mod nuet, forsøger at flygte og at reagere, man bliver nødt til gennem en psykisk bearbejdning at reproducere sin historie som svar på en øjeblikkelig ekstrem situation (jfr. Freud, 1926; Fenichel, 1946).

Magtesløshed, rædsel og skyldfølelse er reaktioner over for den modsætningsfulde og traumatiske enhed, der udgøres af torturen og oplevelsen heraf (liv og død, kærlighed og had). Man lukker sig omkring en absurd sammenhæng, en tvetydig erfaring, hvorved adfærd og følelsesliv forvandles til *ambivalens*.

Angsten er den affektive dimension af denne ambivalens og af den totale desorganisation af følelseslivet. Opfattelsen af fare resulterer i en fantasering af den traumatiske situation, og det er denne fantasi der fremkalder angst.

Angsten afspejler også en svimlende ambivalent oplevelse af et samtidigt ønske om liv og død, en samtidig følelse af had og kærlighed og af nærheden med den grænseløshed, der kun har én grænse: døden (Sartre, 1938, 1943):

»Men de lader dig ikke dø... Det er problemet... at være så magtesløs.«
(»Fortællinger om tortur«, upubliceret)

Ambivalensen i forhold til liv og død, til had og kærlighed, synliggøres og uddybes gennem den massive, intense og ofte længerevarende relation og interaktion med bødlen.

Bødlens okkupation af og klare intentioner om at ødelægge fangen truer dennes »selvhed« og mulighed for at genkende og dermed anerkende sig selv i fortiden, således at nutiden opleves som sammenhængende med eller som flydende sammen med fortidens handlinger. Nuet hænger hverken følelsesmæssigt eller tidsmæssigt sammen med fortiden, og alle fangens tidligere sociale erfaringer om interaktion med »signifikante andre« dekonstrueres således brutalt af mødet med bødlen (jfr. Arenas, 1994).

Fangen og bødlen indgår i en relation karakteriseret ved en dobbelt binding (Watzlawick et al., 1967).

Som fange befinder man sig i en nedbrydende og paradoksal situation, hvor man på en side fratages alt det, man identificerer sig med og anerkender sig selv igennem, og på den anden side tvinges til at tage stilling til nogle spørgsmål, man ikke kan svare på uden at skulle forråde sig selv – såvel i forhold til sin egen overbevisning som til sine signifikante andre. Samtidig må man internalisere

»den smertelige erkendelse, at bødlen er et andet menneskeligt væsen, som du og jeg.« (»Fortællinger om tortur«, upubliceret).

Isolation, panik og terror, fantasi og virkelighed

Den kontinuerlige række af overgreb forhindrer en distance til de traumatiske oplevelser af torturen.

Den globale deprivation (sult, isolation) samt sensoriske forstyrrelser (mangel på stimuli og/eller invasion af uforudsigelige og aggressive stimuli) placerer fangen i en irreel verden. Forholdet mellem individ og virkelighed ændres radikalt, idet selv de mest ekstreme og perverse fantasier viser sig at være mulige og at kunne genopleves i det uendelige.

De fysiske torturmetoder (elektricitet, slag, kvælningsforsøg, ophængninger, etc) udgør de konkrete og synlige former for overgreb, men er ikke de eneste. De forskellige teknikker tilstræber en forvandling af cellen til et uophørligt mareridt.

Isolationen, den ikke-eksisterende interaktion og kommunikation med andre, samt manglen på adaptation til dagligdags rutiner i tilbageholdelsens første fase, blokerer i ekstrem form perceptionen af tid- og rumdimensionen.

Oplevelsen af at befinde sig isoleret på et skjult, hemmeligt sted, forsvarsløs og udsat for terror, bibringer følelser af forladthed, dybtgående ensomhed, frygt og panik. Man er bare en krop, en udmattet mumie overladt til en anden, hvis magt og ondskab er endeløs.

Isolationen medfører, at ordet, diskursen forvandles til en ensom og repetitiv monolog som beskyttelse mod angst.

»At være isoleret, uden at kunne tale med nogen, er noget andet, en anderledes verden. Under torturen har man den tanke, at man kan komme ud af det i live. Man har et mål, et ideal, en fantasi, selv om man føler smerte. Man føler, at man er i en kamp, en kamp på liv eller død, som enten de, torturbøddlerne, vinder eller man selv vinder...

Men når man er isoleret, vender man sig mod sig selv. I nogle få minutter reviderer man hele sit liv. Det er godt for én dag. Derefter begynder man at tænke på simple ting. Man begynder at analysere hver enkelt tanke. Lidt efter lidt opdager man, at angsten trænger ind i én, angsten for nuet, angsten for i morgen, angsten for et »bagefter«, angsten for det der vil ske... Og det værste er, at følelsen af »at være alene« overvælder én, en følelse af ensomhed der ikke kan beskrives...

Angsten kan man kæmpe imod, ved at synge eller græde... Jeg græd. Men at være isoleret, at føle sig alene, hvad kan man gøre imod det?» (»Fortællinger om tortur«, upubliceret)

»Efter at have været isoleret i en uge med bind for øjnene, var det eneste jeg ville, at de igen skulle tage mig til forhørsrummet... Min angst over ikke at kunne tale var så dyb, at jeg var ligeglad med torturens smerte, hvis bare jeg kunne tale med nogen.« (»Fortællinger om tortur«, upubliceret)

Det syge univers

Oplevelsen af tortur har en objektiv status, der placerer sig på maksimal afstand af bevidstheden. Man forsøger at bremse denne oplevelse og at tillægge den en betydning som blot en tilfældig organisk oplevelse.

Kroppen ophører med at være referencepunktet, omkring hvilket veje ud mod verden åbner sig. Den tenderer mod en objektivitet (smerte og sansning), der medfører, at fornemmelsen af kroppens nærhed med bevidstheden ændrer sig.

Man forsøger at holde torturen ved sin krops yderste grænse. Man registrerer og tematiserer kun sin oplevelses indhold. Man fornægter ikke

oplevelsen, tværtimod udbreder man sig om den i dens fysiologiske form gennem sansning og smerte. Torturerfaringen lukker sig – gennem sine sygelige elementer – om sig selv og transformeres til en autonom, objektiv verden, der påtager sig »evidensens karakter« (Foucault, 1971; Laing, 1967) og er uimodtagelig for rationalitet.

Man oplever sig selv som en ubevægelig maskine, som et kadaver. Hvis impulser kommer udefra, fra en mystisk eksterioritet. Man genkender ikke længere sin eksistensmåde, fordi det solide rum er forsvundet mellem en øjeblikkelig bevægelighed og en lammende angst.

Bevidstheden om torturoplevelsen og anerkendelsen heraf reduceres til en moralsk smerte over for en verden, der bliver utilgængelig.

Man erkender oplevelsen som en »skæbne«, en ydre skæbne. Men samtidig ser man begyndelsen på en ny eksistens i eksplosionsagtigt frembrud, der både ændrer meningen med livet og én selv.

Tiden kommer til at cirkle rundt om sig selv uden at åbne sig mod hverken fortid eller fremtid. Tiden opleves gennem ideernes flugt med deres spring, tematiske gentagelser og ulogiske associationer.

Rummet, det gennemsigtige rum med tingenes geografiske plads, erstattes af et ugennemsigtigt pseudo-rum, hvor tingene sammenblandes uden bevægelse og uden perspektiv.

Man mister oplevelsen af afstand: man hører, tæt ved sig, tæt omkring sig og ofte inde i sig, bødlerens stemmer, som samtidig placeres bag ved murene eller langt borte.

Det »klare rum« opluges af det »dunkle rum« (Minkowski, 1967), hvor angsten trænger ind i det syge univers i stedet for at udskille sig herfra.

Transformationer: tortur som destruktion, det destruerede selv og selvdestruktion

Torturen angriber hele det menneskelige væsen med det formål at destruere individet.

Torturens fænomenologi kan ses som en triade:

1. *torturen som destruktion*, der forvandles til
2. *et destrueret selv*, der internaliserer destruktionen gennem
3. *selvdestruktion*.

De sensoriske deprivationer (man befinder sig ofte i komplet mørke, med en hætte trukket ned over hovedet), den totale afbrydelse af alle tidligere forbindelser til verden og den konstante tilstedeværelse af en krop, der lider, betegner en tilstand af *destruktion* (Vignar, 1976).

Destruktionen er en nødvendig forudsætning for at man opgiver sit livssyn og mister anerkendelsen af sig selv som handlende subjekt.

Alt det, der mangler, alt det der er mistet, forvandles til noget dødt, og det forhadte nu fremstår som ønskværdigt. Rædslen transformeres til fascination, og den moralske verden skifter signaler (Fanon, 1968, 1969).

I tortursituationen tvinges man til »at observere sig selv« og erkende sig selv som passiv, uden handlingsmuligheder og uden forsvar mod ambivalensen og de overgreb, der er rettet mod ens eksistens. Man kan ikke indfri sine forventninger til sig selv, hvilket afstedkommer en dyb følelse af magtesløshed og skyld.

Som forsvar mod magtesløsheden forsøger man at opsplitte sin person og skelne mellem krop og sjæl, mellem perceptioner og emotioner. Man omdanner sig til »en anden«, »en anden som ikke er mig«, hvilket afstedkommer konfusion og *dissociation* som et forsvar mod en delvis og total desintegration: »Det er ikke noget, der sker med mig«, »det er ikke min krop.«

Man tilstræber at bevare uberørtheden i forhold til selvet. Ved at føle at det, der sker er uvirkeligt (»dette er et mareridt«), ved at fornægte virkeligheden (»det er ikke virkeligt«) prøver man at opretholde en skrøbelig psykologisk ligevægt, hvor man koncentrerer al sin psykiske energi om at overleve de aggressioner, man bliver udsat for.

Skylden er et forsvar mod den magtesløshed, man oplever, og den udgør et særdeles nedbrydende element.

Skylden kommer også fra en diffus følelse af medskyldighed og medvirken, samt fra en internalisering af bødlen, hvorved man forvandles til sin egen bøddel og ofte bekæmper sin påtvungne passivitet i tortursituationen med »aktiv« selvafstraffelse.

Skylden indebærer bl.a.

- en ambivalent følelse i forhold til og en mulig afhængighed af bødlen,
- en oplevelse af at have overgivet sig ved at have udvist svaghed, givet efter for frygt og gråd og dermed at have underkastet sig bødlen,
- følelser af lyst og ophidselse – bevidst eller ubevidst – især under seksual tortur, hvor man oplever at have deltaget aktivt i en pervers og modbydelig relation,
- selvfordømmelse over at have overlevet, mens de andre signifikante er døde eller forsvundne,
- komplikationer i forhold til de konsekvenser, fængselsopholdet har haft for familie og netværk.

Den kollektive skyld og den patologiske hemmelighed

Under den kollektive tortur placeres man sammen med andre fanger i en situation, hvor det at være vidne til den fælles smerte vækker en følelse af ansvarlighed og påtaget skyld over for hinanden. Det kvantum af smerte,

den anden påføres, afhænger af tilskuerens valg og uddyber ambivalensen og oplevelsen af »den dobbelte binding.«

Gruppen placeres i felt med »bevægelig afpresning«, hvor muligheden for afsløring altid er til stede og cirkulerer utilregneligt fra den ene fange til den anden.

Kollektiviseringen af lidelsen skaber en gruppedynamik, hvori hver enkelt medlem anbringes i en rolle som passiv og skyldig betragter af et væld af indbyrdes modsætningsfulde oplevelser.

Blokeringen af gruppens interaktion og de enkelte individers ekstreme psykosensoriske deprivationer fremmer den passive internalisering af det der opleves.

Denne kollektive erfaring af lidelsen registreres i hver enkelts bevidsthed som en delt hemmelighed (der altid skal forblive gemt) og et slags stumt vidnesbyrd om alles fælles oplevelse.

Denne patologiske hemmelighed omdannes med tiden til en meget forstyrrende og skyldbetonet forsvarsmekanisme, hvor »det skjulte er hemmeligt«, og besiddelsen af hemmeligheder vil adskille den ulykkelige ejer fra hans fællesskab med andre mennesker (Jung, 1969).

Overlevelsen

Torturoplevelsen og alle dens destruktive følger for selvet kan ikke umiddelbart integreres i den person, man var, er og vil være i verden. Det skaber en tilstand af dyb angst, når individet forsøger at skabe en sammenhængende selvopfattelse og en forening eller genforening mellem »den-man-var-før-torturen«, »den-man-var-under-torturen« og »den-man-er-nu-efter-torturen.«

Essensen er, at selvet ikke længere er intakt, derimod er der aspekter heraf, som er delvist eller totalt forstyrrede, desintegrerede, traumatiserede og ødelagte. Nogle af disse aspekter indebærer måske en internalisering af bøddlen og den aggression, man har været udsat for, andre fremstår som uigenkendelige og kan ikke placeres her-og-nu-i-verden.

Under alle omstændigheder har man *mistet* noget af sig selv, hvilket medfører at man må identificere sig med det tabte og de aspekter af sig selv, der er blevet skadet. Med andre ord må man anerkende sig selv som en person, der har været udsat for tortur, *en torturoverlever*.

Torturens spor skal søges i individets adfærd, i form af ændrede vaner og ændret indstilling, samt i et følelsesmæssigt univers, der domineres af skyld, tab, aggressivitet og ensomhed.

Torturoverleverne udviser en lang række symptomer der bevidner, at torturen udgør et kontinuum (Arenas et al., 1987, 1988, 1992, 1993; Barudy, 1989; Bustos, 1990, Weinstein, Lira, Rojas, 1987; Somnier & Genefke, 1993). Den ekstreme stress, man er blevet udsat for, og den undtagelsestilstand, der har været reaktionen herpå, transformeres til en mangfoldighed

af psykosomatiske manifestationer i såvel individets sociale liv som i hans symbolske verden.

Den mængde af associationer, betydninger og følelser, som torturen fører med sig, er »oceaniske« i deres udstrækning. Mareridtet fortsætter gennem torturens følger og den »mentale repræsentation« af bødlen.

Medmennesket ophører med at være deltagende i en dialog og fremtræder ikke længere som »socius« med en række sociale implikationer, derimod fremtræder »den anden« i torturoverleverens affolkede univers som »fremmed.«

Denne ændring afspejler »den symbolske derealisation« af medmennesket: følelsen af fremmedhed over for sproget og udtryksformer, hvor betydningen har tingenes massive uigennemtrængelighed og hvor symbolerne bliver vanskelige som gåder.

Spøgelser i det terapeutiske rum

De fleste torturoverleverere, som søger professionel hjælp, giver udtryk for angst og en subjektiv følelse af ændret personlighed (Arenas et al., 1987, 1988, 1992, 1993; Barudy, 1989; Montgomery, 1992; Ortmann & Lunde, 1988; Reeler, 1994; Somnier & Genefke, 1992; Turner, 1993):

»jeg er ikke den samme som før«, »jeg kan ikke genkende mig selv«, »jeg har følelsen af at torturen har mærket mig for evigt«, »alt har ændret sig for mig efter torturen.« (»Fortællinger om tortur«, upubliceret)

De forskellige psykoterapeutiske tilgange, der anvendes i behandlingen af torturoverleverere, har som fælles aspekt forsøgt at få torturoverlevererne til at »fortælle« deres traumatiske historie i en fri, terapeutisk kontekst.

Hensigten er en rekonstruktion og en genopretning af selvopfattelsen, en »gen-søgen« efter alt det, der er mistet, og en skabelse af nye historier om livet og en ny fortælling om traumatet, gennem hvilke torturoverleveren kan opnå en ny forståelse af sig selv, sine omgivelser og sine relationer til disse (Bustos, 1992; McNamee, 1992; Montgomery, 1992; Mollica, 1987; Vieytes & Barudy, 1985).

Torturoverleveren fortæller ofte om sine oplevelser i depersonalificeret og automatiseret form. »Oplevelsens evidens« (Laing, 1967) er en tale uden krop, et skrig uden stemme, en skyld uden ord.

Den, der hører, psykoterapeuten, kæmper mod den grænseløse rædsel, som torturoverleveren skjuler, og begge fortrænger deres fornemmelser og følelser. Virkeligheden overstiger alle forestillinger og empatiske evner.

Konfronteret med fortællinger om tortur, føler psykoterapeuten angsten for sine egne spørgsmål, som virkeliggøres gennem torturoverleverens erfaringer. Dette betyder ikke kun, at torturoverleverens spørgsmål kan

»vække« psykoterapeutens, men også at disse spøgelses kan virkeliggøres når som helst.

Heraf opstår vanskeligheden for dem, der aldrig har oplevet det utænkkelige, og her findes en af de væsentligste elementer som determinerer den psykoterapeutiske proces med torturoverleverne.

Psykoterapeuten skal ikke kæmpe imod den rædsel, som torturoverleveren skjuler, men derimod »forvandle sig« til det »sted«, det »objekt«, hvor torturoverleveren kan italesætte sine oplevelser og sætte navn på rædslen. Hermed kan erfaringen placeres på sin rette plads i tid og rum og skal ikke forblive i det syge univers, i det dunkle rum.

Psykoterapeuten skal ikke skabe en korridor mellem spøgelses og virkelighed, som tilfældet f.eks. er med psykoser, men derimod mellem spøgelses-der-er-forvandlet-til-virkelighed og den virkelighed, der har gjort denne forvandling mulig.

LITTERATUR

- ARENAS, J.G. et al. (1987, 1988, 1992, 1993): *Flygtninges psykiske kriser – introduktion til eksilpsykologi*, Dansk Psykologisk Forlag, København.
- ARENAS, J.G. & STEEN, P. (1994): Exile psychology and psycho-therapy with refugees in a transcultural perspective, *Torture* (IRCT, Ed.) Vol. 4, No. 2, pp. 50-53, 1994, København.
- ARENAS, J.G. (1994): Eksil, nostalgi og tilbagevenden – latinamerikanske flygtninge i Europa, *Psykolog-Nyt*, No. 14, pp. 551-553, 1994, København.
- ARENAS, J.G.: *Fortællinger om tortur* (upubliceret).
- BARUDY, J. (1989): A Programme of Mental Health for Political Refugees: Dealing with the Invisible Pain of Political Exile. *Social Science and Medicine*, Vol. 28, No. 7, pp. 715-727, Great Britain.
- BASOGLU, M. (Ed.) (1992): *Torture and its Consequences. Current treatment approaches*, Cambridge University Press, 1992, London.
- BERGER, P.L. & LUCKMANN, T. (1966): *The Social Construction of Reality*, Penguin Books, 1973, U.S.A.
- BETTELHEIM, B. (1952): *Sobrevivir*, Editorial Crítica, 1981, Barcelona.
- BETTELHEIM, B. (1960): *Le coeur Conscient*, Robert Laffont, 1972, Paris.
- BETTELHEIM, B. (1967): *The Empty Fortress*, The Free Press, 1967, New York.
- BETTELHEIM, B. (1979): Trauma and reintegration, in B. BETTELHEIM (Ed.) *Surviving and other essays*, (pp. 19-37), Alfred Knoff, 1979, New York.
- BUSTOS, E. (1990): Psychotherapy with tortured refugees. *Refugees Participation Network*, August 9., pp. 15-17, 1990, London.
- BUSTOS, E. (1992): Psychodynamic approaches in the treatment of torture survivors, in METIN BASOGLU (Ed.) *Torture and its Consequences. Current Treatment Approaches*, pp. 333-347, Cambridge University Press.
- FANON, F. (1968): *Les Damnés de la Terre*, Ed. F. Maspero, 1979, Paris.
- FANON, F. (1969): *Sociologie d'une Revolution*, Ed. F. Maspero, 1979, Paris.
- FENICHEL, O. (1945): *The Psychoanalytic Theory of Neurosis*, Routledge & Kegan Paul, 1982, London.
- FOUCAULT, M. (1971): *Sindssygdom og psykologi*, Rhodos, 1969, København.
- FOUCAULT, M. (1975): *Surveiller et Punir*, 1975, Paris.

- FREUD, S. (1916-1917): Introducción al Psicoanálisis (Psykoanalyse. Samlede forelæsninger), *Obras Completas de Sigmund Freud*, (Gesammelte Werke), Vol. 4-5, Santiago Rueda Editor, 1953, Buenos Aires.
- FREUD, S. (1921): Psicología de las Masas y Análisis de el Yo. Metapsicología. El Yo y el Ello (Massepsykologi og Jeg-analyse Metapsykologi. Jeg'et og Det'et), *Obras Completas de Sigmund Freud* (Gesammelte Werke), Vol. 9, Santiago Rueda Editor, 1953, Buenos Aires.
- FREUD, S. (1926): Inhibición, Síntoma y Angustia. La neurosis de defensa y otros ensayos (Hemmung, Symptom und Angst), *Obras Completas de Sigmund Freud* (Gesammelte Werke), Vol. 11, Santiago Rueda Editor, 1953, Buenos Aires.
- FREUD, S. (1930): El Malestar en La Cultura (Kulturens byrde), *Obras Completas de Sigmund Freud* (Gesammelte Werke), Vol. 19, Santiago Rueda Editor, 1953, Buenos Aires.
- GOFFMAN, E. (1961): *Anstalt og Menneske*, Jørgen Paludans Forlag. 1967, København.
- JUNG, C.G. (1969): *Man and his Symbols*, Garden City, 1971, Doubleday, New York.
- KRAUSE-JENSEN, E. (1978): *Viden og magt*, Rhodos, 1978, København.
- KRISTAL, H. (Ed.) (1968): *Massive Psychic Traume*, International Universities Press, 1985, New York.
- LAING, R.D. (1961): *The Selv and Others*, Tavistock Publications, 1963, London.
- LAING, R.D. (1965): *The Divided Selv*, Tavistock Publications, 1966, London.
- LAING, R.D. (1967): *Oplevelsens politik og paradysflugten*, Rhodos, 1969, København.
- McNAMEE, S. (1992): *Reconstructing Identity: The Communal Construction of Crisis, Therapy as Social Construction*, McNAMEE, S. & GERGEN, K.J. (Ed.), Sage Publications, 1992, London.
- MINOWSKI, (1967): *Le temps vécu*, Éditions du Seuil, 1977, Paris.
- MOLLICA, R. (1987): The trauma story: The psychiatric care of refugee survivors of violence and torture. OCHBERG, F.M. (Ed.) *Post-Traumatic Therapy and the Victim of Violence*, pp. 295-314, Brunner/Mazel, 1987, New York.
- MONTGOMERY, E. (1992): Co-Creation of Meaning. Therapy with Torture Survivors: a Systemic/Constructionist view, *Human Systems*, Vol. 3, pp. 27-33.
- ORTMANN, J. & LUNDE, I. (1988): Changed Identity, Low Self-Esteem, Depression and Anxiety in 148 Torture Victims Treated in the RCT. *Advisory Group on the Health Situation of Refugees and Victims of Organized Violence*, (Gothenburg), pp. 62-66. Ministry of Welfare, Health and Cultural Affairs (Ed.), 1992, Rijswijk.
- REELER, A.P. (1994): Is torture a post-traumatic stress disorder?, *Torture* (IRCT, Ed.) Vol. 4, No. 2, pp. 59-63, 1994, København.
- SARTRE, J-P. (1938): *La Nausée*, Gallimard, 1956, Paris.
- SARTRE, J-P. (1943): *L'être et le néant*, Gallimard, 1967, Paris.
- SCARRY, E. (1985): *The Body in Pain. The making and unmaking of the world*. Oxford University Press, 1985, New York.
- SEGAL, H. (1964): *Introduction à l'oeuvre de Melanie Klein*, PUF, 1969, Paris.
- SOMNIER, F.E. & GENEFKKE, I. (1986): Psychotherapy for Victims of Torture: *British Journal of Psychiatry*, No. 149, pp. 323-329, London.
- SOMNIER, F.E. & GENEFKKE, I. (1992): Psychosocial Consequences of Torture: current knowledge and evidence. In METING BASOGLU (Ed.) *Torture and its Consequences. Current Treatment Approaches*, pp. 56-71, Cambridge University Press, Great Britain.
- TURNER, S.W. (1993): The limitation of the anxiety concept in work with survivors of repressive violence. *Torture*, (IRCT, Ed.) Vol. 3, Suppl. 1, pp. 19-21, 1993, København.
- VIEYTES, C. & BARUDY, J. (1985): El proceso terapéutico (Den terapeutiske proces). BARUDY, J. & VIEYTES, C. *El dolor invisible de la tortura* (Torturens usynlige smerte), Franja Ediciones, 1985, Bruxelles.

- VIGNAR, M. (1976): *Pedro y la demolición*, Upubliceret, 1976, Paris.
- WATZLAWICK, P. et al. (1967): *Pragmatics of Human Communication: A Study of International Patterns, Pathologies and Paradoxes*. Norton, 1967, New York.
- WEINSTEIN, E., LIRA, E., ROJAS, M.E. et al (1987): *Trauma, Duelo y Reparación*, FASIC/Edit. Interamericana, Chile.